

УДК 37.035 (477)

О.М. Василенко, канд. пед. наук, доцент

Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

вул. Артема 29, м. Харків, Україна, 61002

E-mail: pu.ac.kharkov.ua

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ПРИТУЛКУ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Розкрито базові громадянські якості, представлено їх характеристику. Розкриття особливостей підліткового віку, умов проживання дітей у притулку дозволило виявити особливості формування громадянських якостей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах притулку завдяки розвитку в них моральних почуттів на основі збагачення змісту виховної роботи, спрямованого на зростання усвідомленості, глибини та стійкості емоційних переживань та включення дітей в активну діяльність.

Ключові слова: діти-сироти, притулок, громадянські якості, патріотизм, моральність, законотворчість, почуття обов'язку, відповідальність, захист прав і свобод.

Визначення проблеми. В усі часи й епохи найважливішою й найактуальнішою проблемою було, є і буде формування громадянських якостей у підростаючого покоління, оскільки свідомістю й активністю громадян визначаються міць і могутність країни. Формування громадянських якостей у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах притулку – багатогранна, складна проблема для сучасної педагогічної теорії та практики у зв'язку з тим, що не сформованість цих якостей призводить до неможливості відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною людиною. Формування громадянських якостей покликане навчити підлітка притулку чутливо ставитися до свого оточення, залучати його до суспільного життя, в якому права людини є визначальними.

Зазначені вимоги до формування громадянських якостей є соціальним замовленням держави, що зорієнтовує виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на духовно-моральні цінності, спираючись на таку законодавчу базу: Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціально-правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про охорону дитинства», Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Програма «Основні орієнтири виховання учнів 1-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів», Державна цільова соціальна програма «Молодь України», Концепція громадянської освіти, Концепція громадянського виховання в умовах розвитку української державності, Концепція національно-патріотичного виховання молоді. Однак утвердження громадянських якостей у суспільстві, формування особистості зі стійкою громадянською позицією, особливо у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має реалізуватися через нові підходи, що підкреслюють значимість цих дітей як завтрашніх повноправних громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішеної частини проблеми. Сутність громадянськості, філософсько-культурологічні та психолого-педагогічні аспекти її формування, розробка інноваційних технологій, форм і методів громадянського виховання дітей і молоді, наукові підходи до виховання суспільно-активної особистості, формування її громадянських якостей та компетентностей висвітлено у працях Л.Архипенка, Н. Бібік, П. Волошина, В.Горбатенка, Н.Дерев'янка, Ю.Завалевського, П.Ігнатенка, Б.Кобзаря, О.Коберника, І.Косаревої, В.Крицької, В.Кузя, В.Оржеховської, Л.Поплужного, В.Постового, Є.Пустовойтова, М.Рагозіна, С.Рябова, А.Сиротенка, О.Сухомлинської, І.Тараненко, К.Чорної, М.Шимановського та ін. Питання європейської стратегії громадянської виховання молоді розглянуто в публікаціях Н.Лавриченко, В.Москаленко, С.Позняк, В.Присякара, Т.Швець та ін.

Вивчення історико-педагогічних досліджень (П.Ігнатенко, І.Косарева, В.Крицька, Л.Крицька, Л.Поплужний) у контексті проблеми дає можливість дійти висновку, що засади громадянського виховання від часів Київської Русі до кінця XVIII ст. формувалися на народній педагогіці, виховному навчанні в офіційній школі, на кращих зразках оригінальної вітчизняної та перекладної зарубіжної літератури, на особистому прикладі й творчій спадщині видатних державних, культурних і громадянських діячів, письменників і мислителів, педагогів на кожному відрізку історичного поступу українського народу, що вплинуло на зародження і реалізацію нових ідей щодо ролі освіти і виховання громадянських якостей. Усе це підготувало сприятливі умови для реалізації громадянського виховання особистості початку XXI ст. [1, 2].

Аналіз педагогічної літератури та практики громадянського виховання дітей у притулку дозволили констатувати, що працівники у формуванні громадянських якостей мало використовують накопичений

як вітчизняний, так і зарубіжний досвід. Відсутній цілеспрямований систематичний досвід активного включення дітей притулку у соціокультурні процеси. Актуальність проблеми також підкреслює необхідність подолання суттєвих суперечностей, які виявлені у процесі вивчення проблеми, зокрема:

- між вимогами законодавчих та нормативно-правових актів України щодо гуманізації виховного процесу і недостатньою готовністю педагогічних працівників притулків до формування громадянських якостей у підлітків;
- нагальними соціальними потребами формування громадянських якостей особистості в освітньо-виховних соціальних інститутах і недооцінкою цих потреб у сучасній системі виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- об'єктивною необхідністю підвищення рівня громадянських якостей підлітків і недостатньо розробленою організацією громадянського виховання підлітків притулку на підставі узагальнення особливостей формування цих якостей у дітей притулку.

Актуальність порушеної проблеми, її недостатня методична розробленість, а також наявність суперечностей, які негативно впливають на формування належного рівня громадянських якостей у дітей притулку, зумовили **мету статті**: на основі характеристики базових громадянських якостей, розкритті особливостей підліткового віку, умов проживання дітей у притулку виявити особливості формування громадянських якостей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах притулку.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історико-педагогічних джерел показує, що педагогічні ідеали громадян Київської Русі XII ст., проголошені князем Володимиром Мономахом, містили основи формування в молоді почуття любові до Батьківщини та готовність захищати її від ворогів. У цей період проповідували національні та загальнолюдські цінності – людину, її громадянські риси (патріотизм, гуманізм, моральність, етикет, честь, працелюбство), підносили ідею рідної землі, сім'ї, освіти, народних звичаїв [1].

Сучасний зміст основних понять «громадянин», «громадянськість», «громадянське виховання» розкривається у Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (О. Сухомлинська, М. Боришевський, С. Рябов, І. Тараненко, К. Чорна) розкривається таким чином: громадянин – людина, яка ідентифікує себе з певною країною, де вона наділена відповідним юридичним статусом, що є основою для користування певними правами та для додержання обов'язків; громадянськість – духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язані більш чи менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, почуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння додержувати власних прав та обов'язків [3]; громадянське виховання – формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною [3]; громадянська позиція – система ціннісних і соціальних орієнтацій та настанов, що характеризують людину як громадянина країни та суспільства [2].

У психолого-педагогічній літературі зазначається, що основні риси громадянина закладаються в дитячому, підлітковому, юнацькому віці на основі досвіду, набутого в родині, школі, соціальному середовищі, і далі формуються протягом усього життя людини. Ось чому основна мета громадянського виховання полягає у вихованні в людини моральних ідеалів суспільства, почуття любові до Батьківщини, прагнення до миру, потреби в праці на благо суспільства, почуття обов'язку захищати її, почуття поваги до символів держави, його культури, мови, історії, громадянську гідність. У сучасних умовах важливою громадянською якістю стає здатність людини до самовизначення, завдяки якому людина може розумно існувати в умовах вибору, тобто в умовах свободи й відповідальності [4 – 6].

Для визначення особливостей формування громадянських якостей у підлітків в умовах притулку розглянемо особливості життєдіяльності дітей у притулку та вікові характеристики дітей підліткового віку, які знаходяться в цьому притулку. Притулок для неповнолітніх – заклад, призначений для тимчасового розміщення неповнолітніх віком від 3 до 18 років, які потребують соціального захисту з боку держави. Притулок для неповнолітніх є частиною системи спеціальних установ для неповнолітніх.

На основі аналізу нормативних документів, наукової літератури, практики діяльності притулку для неповнолітніх, нами було виділено такі специфічні характеристики притулку:

- організаційно-педагогічні, що пов'язані з організацією реабілітаційного та навчально-виховного процесів;
- дидактичні, що стосуються процесу навчання (вихованці навчаються разом із учнями в загальноосвітніх навчальних закладах);
- соціально-педагогічні, що розкривають особливості організації соціального досвіду (організація взаємодії суб'єктів виховного впливу у ході свідкування, дозвілєвої діяльності, суспільно-корисної праці. Характер взаємодії вихованців з батьками обмежений годинами відвідування і становить близько двох годин на навчальному тижні та у вихідні; батьки усунулися від регулярної участі у вихованні

дитини, або зовсім не беруть участі – їх позбавили батьківського піклування; вибір різних видів позаурочної і дозвілєвої діяльності, по-перше, обмежений закритим характером закладу, по-друге, зумовлений наявними педагогічними кадрами для клубно-гурткової роботи; відсутність необхідності у суспільно корисній діяльності формує споживацький стандарт у вихованців притулку). Загалом, наведений вище аналіз діяльності та специфічних характеристик притулку для дітей-сиріт, або дітей позбавлених батьківського піклування дає підстави стверджувати, що в таких закладах, створюється специфічне середовище перебування дітей.

Отже, особливості виховання дітей у притулку для неповнолітніх обумовлюються специфікою функціонування притулку, його специфічними характеристиками та полягають у тому, що: “замкнений” характер (стабільний склад учнівських груп, одноманітний склад викладачів та вихователів) обмежує взаємодію вихованців із зовнішнім середовищем; контингент вихованців, специфікою якого є те, що їх вилучили із сім’ї, відносяться до категорії дітей-сиріт, дітей з неповних і неблагополучних сімей, що в них формує відчуття меншовартості та відторгнення громадськості; чітке розмежування середовища притулку на внутрішнє (безпосереднє оточення вихованців, що створюється у ході їхньої активної взаємодії) і зовнішнє середовище (опосередковане оточення, поза притулком, що впливає на особистість), змінює характер життєдіяльності вихованців.

Аналіз наукової літератури дає підстави зробити висновок, що проблеми формування громадянських якостей найчастіше розглядаються, коли мова йде про підлітковий вік. Це обумовлено психофізіологічними особливостями розвитку дитини, формуванням оцінки дитиною свого “Я”, що є регулятором її моральної поведінки, лежить в основі знань про свої права та обов’язки, на ній ґрунтуються такі почуття як відповідальність, сором, провина, совість тощо. На думку психологів, у підлітковому віці з’являються новоутворення, які свідчать про можливість й необхідність формування у дітей моральних почуттів на основі збагачення змісту, зросту усвідомленості, глибини та стійкості емоційних переживань [6].

Підлітковий вік з його нейроендокринними змінами вважається фактором, який сприяє деформації соціальних і моральних якостей дитини. Цей вік найчастіше позначають як «важкий», бо в ньому виявляються ті недоліки виховання, що виникли раніше, але були приховані. Виявляються вони через особливу суперечливість підліткового віку, що притаманна усім дітям, але посилюється саме у притулку. Це протиріччя між зовнішнім виглядом акселерата і місцем «дитини» в притулку, між прагненням особистої волі і невмінням правильно розпорядитися цією волею. Неконструктивне вирішення цих протиріч може стати причиною не сформованості громадянських якостей та основних норм та правил поведінки в суспільстві.

Проведений аналіз наукових досліджень (Л. Крицька, Б. Кобзар, Л. Любимової, О. Ковальова, Т. Поніманська) дозволяє стверджувати, що саме в підлітковому віці мають бути закладені базові громадянські якості: патріотизм (як синтетична якість, що охоплює емоційно-моральне, дієве ставлення до себе та інших людей, до рідної землі, своєї нації, матеріальних і духовних надбань суспільства; любов до Батьківщини, готовність примножувати її багатства, оберігати її честь і славу; відданість своєму народові), толерантність (терпимість до чужих думок і вірувань), законслухняність (поважне ставлення до закону та до прав інших дітей, людей), морально-вольові (виявлення волі, доброзичливості, правдивості, старанності, ініціативності, працьовитості, наполегливості, самостійності, активності, почуття відповідальності та інші).

Мета формування громадянських якостей підлітків притулку – формування національно свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини, якій притаманні особистісні якості й риси характеру, світогляд та спосіб мислення, почуття, вчинки та поведінка, спрямовані на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні.

Узагальнюючи наукові роботи П. Волошина, О. Сухомлинської, Т. Швець, зазначимо, що провідну роль в соціально педагогічній діяльності з формування громадянської позиції у вихованців притулку відіграють саме принципи громадянського виховання. До основних відносимо такі принципи: гуманістичної цілеспрямованості виховання (створення умов для особистісного розвитку кожної дитини; досягнення спільної мети усіх його учасників; творчий, гуманний характер відносини між його учасниками); принцип наступності, системності і послідовності у вихованні (урахування суб’єктного досвіду кожної дитини); виховання свідомого ставлення до всіх видів діяльності та людських відносин на основі самодіяльності і творчої активності вихованців; відповідності вибору системи засобів виховання індивідуальним особливостям особистості; диференційованого та індивідуального підходів (поділ життєвих проблеми та потреби вихованців притулку до певної групи подібних явищ і, базуючись на цьому, обрання технології соціально-педагогічної роботи з урахуванням індивідуальних особливостей дитини); цілеспрямованості (досягати мети, впливаючи на свідомість, почуття, волю, вчинки дитини); системності (єдність форм, засобів, прийомів формування громадянських якостей підлітків притулку) [7].

Це сприятиме формуванню у дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування здатності до: самовизначення, завдяки якому дитина може розумно існувати в умовах вибору, тобто в умовах

свободи й відповідальності чи відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини; формуванню національної свідомості, належності до рідної землі, народу; визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; виховання почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині; виховання негативного ставлення до будь-яких форм насильства; уміння визначати форми та способи своєї участі в житті суспільства, спілкуватися з демократичними інститутами, органами влади, захищати і підтримувати закони та права людини, бути обізнаним зі способами соціального захисту [8].

Розкриємо зміст, форми формування громадянських якостей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах притулку. Так патріотичні почуття закладаються в дитинстві. Людина протягом життя, знаходячись в певному оточенні, поступово звикає до природи, культури своєї країни, до побуту свого народу. Саме тому основою виховання патріотизму мають стати почуття любові до своєї країни, до свого народу. До змісту патріотичного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах притулку необхідно включати образ власного дому, найближчого оточення, знання про країну, її природу, символи, традиції, народне мистецтво, свята тощо. Для дітей цього віку бажано надавати домінуванню емоційного компоненту у формуванні патріотичних почуттів вихованців притулку на основі поєднання ознайомлення їх з явищами суспільного життя, народознавством, засобами мистецтва. Слід включати підлітків у практичну діяльність (праця, спостереження, ігри, творча діяльність та ін.), участь у національних, державних святах, патріотичних змаганнях.

Патріотичні почуття дітей шкільного віку базуються на їхньому інтересі до найближчого оточення (сім'ї, батьківського дому, рідного міста, села), яке вони бачать щодня, вважають своїм, рідним, нерозривно пов'язаним з ними. Тому приклад дорослих має важливе значення для виховання патріотичних почуттів у вихованців притулку для неповнолітніх, які є ізольованими від навколишнього світу.

Слід зазначити, що значну роль у формуванні основ патріотизму відіграє усна народна творчість – білини, пісні, казки, притчі, легенди, прислів'я, приказки тощо. В них віддзеркалюється любов до Батьківщини, бажання стати на її захист, завжди оспівувались подвиги народних героїв в ім'я слави рідної землі, народу. Ці твори виховують у дітей любов до Батьківщини, відданість їй, гордість за її силу, могутність і славу; любов до свого народу, повагу до його звичаїв, силу волі й духу, милосердя, працьовитість, чесність тощо.

Невід'ємною рисою справжнього громадянина є толерантність, яку також можна розглядати як результат морального виховання і критерій сформованості громадянськості. В умовах притулку формування толерантності є вимогою до змісту діяльності виховного закладу та передбачена державними нормативними документами. Толерантність як особистісну якість людина не отримує при народженні, тому її потрібно формувати. В підлітковому віці дитину необхідно переконувати в тому, що домовитись, знайти компроміс набагато краще, ніж домагатись бажаного силою.

У межах нашого дослідження особливої уваги заслуговує робота Б.Кобзаря з формування толерантності в підлітків [6]. Автор підкреслює, що відсутність батьківської опіки вихованців притулку для неповнолітніх є одним з факторів формування інтолерантних настанов особистості. Атмосфера стосунків у притулку, стиль взаємодії вихователів та дітей суттєво впливають на формування толерантності дітей. Тому бажано реалізувати наступні напрями роботи з формування толерантності у підлітків, як однієї з громадянської якості: вчити шанувати гідність усіх людей та шанувати відмінності між людьми, формувати розуміння унікальності та неповторності кожної особистості; вчити спільно вирішувати проблеми та домовлятися, розподіляти обов'язки при виконанні завдань. Тобто діти на практиці пізнають, що таке повага і терпимість по відношенню до інших та отримують основи практичних навичок побудови співробітництва на засадах толерантності.

Невід'ємною складовою громадянського виховання є формування законслухняності підростаючого покоління. Ставлячи дитину на позицію вільної рівноправної особистості, необхідно виховувати в неї поважне ставлення до закону та до прав інших дітей.

У підлітковому віці закладаються основи правового мислення, що ґрунтується на знаннях про права та обов'язки, вміння оцінювати задуми, вчинки, поведінку людей з точки зору правосвідомості. Процес залучення людини до правової культури є досить динамічним і має відповідати віковим особливостям розвитку особистості. В цьому віці особливу роль відіграє родинно-побутова культура, яка закладає основи, перші уявлення про закономірності, моральні цінності, правові взаємовідносини між членами родини. На жаль, у дітей, що перебувають у притулку, практично відсутнє усвідомлення своїх прав та обов'язків як члена родини, суспільства. Тому особливо важливо дати дітям знання про їхні права й водночас донести до свідомості вихованців, що вони не мають права порушувати права інших людей. Також важливе місце у формуванні правосвідомості займає соціальна група однолітків у притулку, де дитина отримує навички правових відносин.

Зазначимо, що формування громадянських якостей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах притулку необхідно здійснювати в загальному контексті процесу соціалізації особистості, важливе місце в якому належить цілеспрямованому вихованню на принципах гуманізму.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, сформованість громадянських якостей є результатом тривалого виховного впливу, який торкається всіх сторін життєдіяльності дитини-сироти та дитини, позбавленого батьківського піклування. Громадянське виховання підлітків притулку – складний і довготривалий процес, спрямований на формування базових громадянських якостей, а саме патріотизму, законслухняності, толерантності. Сутність громадянських якостей у підлітків в умовах притулку полягає в тому, що це – складна динамічна система, поєднана з іншими якостями особистості (відповідальність, дисциплінованість, морально-вольові). Цим обумовлена особливість формування громадянських якостей у дітей притулку, що здійснюється у загальному контексті процесу їх соціалізації та цілеспрямованого виховання на принципах гуманізму.

Подальшого вивчення і наукового обґрунтування вимагають питання: підготовка соціальних педагогів для роботи з дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування у будинках сімейного типу; вивчення і узагальнення зарубіжного досвіду з питань соціально-педагогічної корекції.

Бібліографічний список використаної літератури

1. Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспект / П. Ігнатенко, Л. Поплужний, І. Косарева, В. Крицька; МО України; Ін-т змісту і методів навчання. — К.: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. — 249 с.
2. Крицька Л.В. Громадянські ціннісні орієнтації учнівської молоді / Л.В. Крицька // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1. — С. 15–16.
3. Сухомлинська О.В. Концепція громадянської освіти в школах України / О.В. Сухомлинська // Шлях освіти. — 2001. — № 1. — С. 26–31.
4. Волошин П.М. Виховання громадянськості молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / П.М. Волошин. — К., 2010. — 20 с.
5. Завалевський Ю.І. Якого громадянина ми прагнемо виховати / Ю.І. Завалевський, Н.І. Косарева // Світ виховання. — 2007. — № 1. — С. 35–38.
6. Кобзар Б.С. Виховання громадянськості як інтегральної якості особистості в умовах соціально-реабілітаційного центру / Б.С. Кобзар, Є.П. Пустовойтов. — К.: Інститут проблем виховання АПН України, 2000. — 225 с.
7. Швець Т. Особливості громадянської соціалізації старшокласників в умовах євроінтеграції / Т. Швець // Освіта і управління. — 2009. — № 3–4. — С. 147–153.
8. Терещенко О. Реалізація системи громадянського виховання / О. Терещенко // Директор школи. Україна. — 2010. — № 6. — С. 56–60.

Надійшла до редакції 19.09.2013 р.

Василенко О.Н. Особенности формирования гражданских качеств подростков в приюте для детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки

Рассматриваются гражданские качества, представлены их характеристики. Раскрытие особенностей подросткового возраста, условий жизнедеятельности детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, в приюте позволили выявить особенности формирования гражданских качеств у детей благодаря развитию у них нравственных чувств на основе обогащения содержания воспитательной работы, направленной на рост осознанности, глубины и устойчивости эмоциональных переживаний, и включение детей в активную деятельность.

Ключевые слова: дети-сироты, дети, лишенные родительской опеки, приют, гражданские качества, патриотизм, нравственность, законопослушность, чувство долга, ответственность, защита прав и свобод.

Vasilenko O. Peculiarities of formation of civic qualities of adolescents in a shelter for orphans and children deprived of parental care

The article discusses the civil qualities are their characteristics. The features characteristic of adolescence and the living conditions of orphans and children deprived of parental care in the shelter allowed to reveal features of the formation of social qualities in children through the development of moral feelings in them on the basis of enriching the content of educational work aimed at increasing awareness, depth and stability of emotional distress, and the inclusion of children in vigorous activity.

Keywords: orphans, children deprived of parental care, shelter, civic qualities, patriotism, morality, law-abiding, duty, responsibility, protection of rights and freedoms.